

ՍԱՄԿԵԼ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

ՀԱՅ ԵՎ ՀԱՍԱՇԽԱՀՐԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌՆՉԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Ժամանակակից քաղաքակրթական գործընթացները և հումանիտար գիտությունների զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանում, Երևան, 2004:

«Շրջադարձ» համահայկական ամսագիր, Երևան, 2004, N 2:

Ազգային և համաշխարհային գրականությունը գտնվում են դիալեկտիկական սերտ կապի մեջ՝ ներկայացնելով ընդհանուրի և մասնավորի այնպիսի փոխհարաբերություն, որտեղ մասնավորը, առանձինը գոյություն չունի այլ կերպ, քան այն կապակցության մեջ, որը տանում է դեպի ընդհանուրը, իսկ վերջինս գոյություն չունի այլ կերպ, քան մասնավորի մեջ, մասնավորի միջոցով:

«Համաշխարհային գրականություն» տերմինն առաջին անգամ կիրառվել է 1791թ. գերմանացի գրականագետ Գեորգ Ֆորստերի կողմից, սակայն հասկանալի է, որ համաշխարհային գրականությունը, որպես գրական պրոցես, ձևավորվել է դեռ վաղնջական ժամանակներում: Բայց եթե մի որոշ ժամանակ այդ պրոցեսը փակ, ազգային բնույթ էր կրում, ապա բուրժուական դարաշրջանում տնտեսական ու մշակութային կապերի զարգացման ու ընդլայնման հետ բազմաթիվ ազգային ու տեղական գրականություններից կազմավորվում է համաշխարհային գրականությունը: 1827թ. էքսերմանի հետ զրույցներից մեկի ժամանակ Գյոթեն շեշտում է. «Ազգային գրականությունը այժմ մեծ նշանակություն չունի. հիմա համաշխարհային գրականության դարաշրջան է, և յուրաքանչյուրը պետք է նպաստի այդ դարաշրջանի արագ հայտնմանը»¹:

Համաշխարհային գրականության բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ ուրիշ ազգերի ստեղծած գրական հուշարձաններին մենք ծանոթանում ենք թարգմանությունների միջոցով, և հենց այն պատճառով է այն համաշխարհային գրականություն, որ դուրս է գալիս ազգային լեզուների շրջանակից և իր գաղափարական բովանդակությամբ հասկանալի լինում բոլորին:

Իսկ ի՞նչ է նշանակում այստեղ «աշխարհ» բառը. մի՞թե դրա տակ նկատի է առնվում գրականության տարածականությունը, կամ կարելի՞ է ասել, թե համաշխարհային գրականությունը ազգային գրականությունների գումարն է: Իհարկե ոչ: Համաշխարհային գրականություն է կոչվում այն գրականությունը, որն արտացոլում է աշխարհի զարգացման պատկերը, այսինքն՝ մարդու, մարդկանց միջև եղած հարաբերությունների և շրջապատող աշխարհի նկատմամբ նրանց ունեցած վերաբերմունքի պատկերը՝ բացելով խոշորագույն հիմնախնդիրներ: Այս առումով ամեն գրող ու գրականություն չէ, որ մտնում է համաշխարհային գրականության մեջ: Բանն այն է, որ վերջինս, ներառելով մարդկության ողջ պատմության ընթացքում այս բնագավառում ստեղծված լավն ու լավագույնը, ունի իր օբյեկտիվ, խիստ չափանիշները, և գրողի ցանկությունը կամ գրականագետի կամքը որևէ նշանակություն չունեն: Բնորոշ է ռուս գրող Գոգոլի «դեպքը», որի «Մեռած հոգիները» ժամանակի քննադատներից ոմանք «Իլիականին» հավասար գործ էին համարում և Գոգոլի անվան կողքին թույլ տալիս դնել միայն Հոմերոսի և Շեքսպիրի անունները: Հանդես գալով խիստ հողվածով՝ Վ. Բելինսկին շտապեց ցրել նրանց պատրանքները՝ ասելով. «Ոչ ոք չի կարող բարձր լինել դարից ու երկրից, ոչ մի պոետ (= գրող – Ս. Ի.) չի յուրացնի բովանդակություն, եթե այն չի պատրաստված և մշակված պատմության կողմից: Պուշկինի երկերից քչերը, շատ քչերը կարող են վերարտադրվել օտար լեզվով՝ իրենց ձևի հետ չկորցնելով սուբստանցիոնալ արժանիքները, բայց Գոգոլից հազիվ թե որևէ բան կարելի լինի փոխադրել... «Մեռյալ հոգիներն» «Իլիական» արժեն, բայց միայն

Ռուսաստանի համար, իսկ մնացած բոլոր երկրների համար նրա նշանակությունը մեռած է և անհասկանալի»²:

Խորհրդածելով այն հարցի շուրջ, թե ինչն է գրողին բարձրացնում իր գրչակիցներից և նրան հնարավորություն տալիս մտնել համաշխարհային գրականության Պառնաս՝ Բելինսկին տալիս է հստակ չափորոշիչներ: «Մեծ գրողը,- նկատում է նա,- երկու բաղադրիչ կողմ ունի տաղանդ և ոգի, կամ բովանդակություն: Հենց այդ բովանդակությունն էլ չափանիշ պետք է լինի մեկ պոետին մյուսի հետ համեմատելու համար: Միայն բովանդակությունն է պոետին դարձնում համաշխարհային. հենց դա է պոետական փառքի բարձրագույն կետը, զենիթը... Համաշխարհային պոետը չի կարող մեծ պոետ չլինել. սակայն մեծ պոետը կարող է դեռևս համաշխարհային պոետ չլինել»³:

Հարցը կոնկրետացնելով հայ գրականության վերաբերյալ՝ տեսնենք, թե մեր գրականությունը ինչ փոխհարաբերության մեջ է գտնվում համաշխարհային նկատմամբ, բավարարու՞մ է արդյոք վերոհիշյալ բարձր չափանիշներին, թե այն արժեք է ներկայացնում սոսկ պատմության առումով: Դրանով իսկ պատասխանած կլինենք նաև հետևյալ կարևորագույն հարցին. մենք՝ հայերս, նպաստե՞լ ենք համաշխարհային փորձի հարստացմանը, դա որքանո՞վ է ընդունվում և գնահատվում մյուսների կողմից, թե՞ պարզապես եղել ենք խելացի աշակերտի դերում:

Ինքնատիպ երևալու ձգտումը չէ, որ մեզ ստիպում է արձանագրել այն հանգամանքը, թե ինչպես մեզ մոտ՝ Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում ընդունված պատկերացումը համաշխարհային գրականության զարգացման ընթացքի մասին այնքան էլ ճիշտ չէ և չի համապատասխանում օբյեկտիվ իրականությանը: Եվ ահա թե ինչու:

Ինչպես առհասարակ մարդկության պատմությունը, այնպես էլ մասնավորապես համաշխարհային գրականության պատմությունը պարբերացվելով բաժանվում է 3 մեծ փուլերի՝ անտիկ կամ հին, միջնադարի ու Վերածնության դարաշրջանի և նոր շրջանի գրականության: Բայց եթե II և III փուլերի կապը օրգանականակն է, նույնը չի կարելի ասել I և II փուլերի կապի մասին, քանի որ ուսումնասիրողները միահամուռ պնդում են, թե անտիկ շրջանի հունա-հռոմեական գրականության անկմամբ կտրվում է զարգացման շղթան, և զալիս է համատարած «անպտղության» մի շրջան, որը տևում է շուրջ 2 հազար տարի, լավագույն դեպքում՝ մինչև Վերածննդի դարաշրջանը: Այսպես՝ ֆրանսիացի բանաստեղծ Ա. Ռեմբոն 1871թ. մայիսի 15-ին Պ. Դեմենին ուղղված նամակում գրում է. «Ողջ անտիկ պոեզիան վերջանում է հունական պոեզիայով, ի՞նչ ներդաշնակ կյանք: Հունաստանից մինչև ռոմանտիկական շարժումը,- միջնադարը,- տառակերների, ոտանավոր սարքողների դարաշրջանն է: Էնիուսից մինչև Թերոլոյուս, Թերոլոյուսից մինչև Կազիմիր Դըլավիյն՝ ողջ հանգավոր արձակ է, խաղ, թարգմանություն և անհաշվելի տխմարների սերունդների մի փառապասկ... Երկու հազար տարի տևեց այդ բանը»⁴: Գրականության պատմաբանների կարծիքը շրջանաբաժանման հարցում և այդ մեծ ընդհատման մասին այնքան էլ չի տարբերվում Ռեմբոյի տեսակետից:

Հիրավի, Հռոմեական կայսրության անկումից հետո Եվրոպան մի տեսակ բարբարոսացավ, հայտնվեց վայրենության մեջ: Ընդհուպ մինչև XI – XII դարերը դիտվում են իբրև Եվրոպական նոր ժողովուրդների և լեզուների կազմավորման շրջան: Բայց մի՞թե աշխարհը Եվրոպայից էր սկսվում և Եվրոպայով վերջանում, մի՞թե բոլոր ճանապարհները իրոք դեպի Հռոմ են տանում: Այս շրջանում չէ՞ր արդյոք, որ հայ հոգևոր մշակույթը թևակոխեց իր Ոսկեդարը՝ պահպանելով ու զարգացնելով անտիկ գրականության և մշակույթի ավանդները: «Եվրոպայի վայրենացման դարերին,- իրավացիորեն նկատել է Ն. Մառը,- հայ ազգը իր թարգմանություններով հունարենից՝ անփոխարինելի ծառայություն է մատուցանում Եվրոպական համամարդկային քաղաքակրթությանը, ոչ միայն պահելով դասական գրականության հիշատակարաններն, այլև հունագիտության ամենաեռանդուն ախոյան հանդիսանալով և նպաստելով այն լեզվի ուսումնասիրությանը Արևելքում և մինչև անգամ Հունաստանում»⁵: Ավելին. Մառի կարծիքով՝ հայերը ոչ միայն հարստացրել են համաշխարհային մշակույթը իրենց «զուտ ցեղային» մշակութային տարրերով, այլև

ապահովել են մարդկության նոր առաջադիմությունը՝ իրենց վրա վերցնելով միջնադարյան խավարի մեջ թաղված բարբարոսության դաստիարակման գործը: «Հարևան և մինչև անգամ հեռու ընկած ազգերից ո՞րն է,- հարցնում է Մառը,- որ օգտված չլինե՞ր հայոց ազգի կուլտուրական բարեմասնություններից, վիպասաններից եկող և աշուղներին հասած երգերից, նրա ճարտարապետական աննման զարգացած արվեստից»⁶:

Պատմական անցյալի նկատմամբ կանխակալական կարծիքից զերծ լայնախոհ հայացքը ցույց է տալիս, որ համաշխարհային մշակույթի, մասնավորապես գրականության պատմության մեջ ոչ մի ընդհատում էլ չի եղել: Այդպիսի հայացք է ունեցել նաև ֆրանսիացի հայագետ Էդ. Դելյուրեն, որը գրել է. «4-րդ դարից սկսած մինչև մեր օրերը հայկական գրական հուշարձանների ստեղծումը շարունակվում է առանց ընդհատումների, ոսկե շրթայով կապում անտիկ աշխարհի և այսօրվա ստեղծագործությունները: Հայ հեղինակները լավագույն առաջնորդներն են, նրանք միակն են Արևելքում, որոնց գործերի շնորհիվ հնարավոր է ուսումնասիրել այն իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցան Արևմտյան Ասիայում այն ժամանակաշրջանում, երբ երկիրը ենթարկված էր Սասանյանների տիրակալությանը»⁷:

Թող մեծամտություն կամ ազգային սնափառություն չթվա մեր ասածը, բայց կարծում ենք, որ հունա-լատինական եվրոպեիզմի իդեալականացումը խանգարել և խանգարում է հենց եվրոպացիներին՝ ճիշտ ընկալելու պատմական պրոցեսի էությունն ու զարգացման օրինաչափությունը: Բնորոշ է նրանցից մեկի՝ լիտվացի բանաստեղծ Էդ. Մեծելայտիսի խոստովանությունը: «Ես կարծում եմ,- գրել է նա,- իսկական դժբախտություն է եղել այն, որ ժամանակին բոլոր հաշվարկները մշակույթի բնագավառում առաջ են եկել հունա-լատինական եվրոպեիզմի իդեալականացումից... Այդ եվրոպականացված ֆենոմենը հիպոսացրել և երկար ժամանակ պարուրել էր մեզ: Գիտատեխնիկական հեղափոխությունը, մեր գիտակցության մեջ «հարաբերականության տեսության» (ռեյատիվիստական) ուսմունքի ներթափանցումը և այդ տեսությունից բխող դիմամիկայի, ատոմային ֆիզիկայի սրընթաց զարգացումը և մարդու՝ իկարյան հետնորդի տիեզերական ընդարձակումը արթնացրեց մարդկային միտքը ընդհանրապես և մասնավորապես: Մարդկային միտքը սկսեց գործել: Եվ հանկարծ մենք գտանք այն, ինչի մասին բավականին աղոտ պատկերացում ունեինք: Այժմ մեզ իր գաղտնիքն է բացում ողջ մշակութային Ատլանտիդան, որն այնքան ժամանակ թաքնված է եղել մեր աչքերից: Եվ հենց այդ մարդկային մտքի և գործունեության Ատլանտիդայում էլ կարևոր և կենտրոնական տեղերից մեկը բաժին է ընկնում Հայաստանին»⁸:

Մեծելայտիսն անձամբ իր համար մեծ երջանկություն է համարում, որ թեկուզ ուշացումով՝ իրեն հաջողվեց հայտնագործել Հայաստանը, որտեղ ինքը գտավ ոչ պակաս, քան անտիկ դարաշրջանի Հունաստանում: Խորանալով հայ մշակույթի ուսումնասիրության մեջ և մոտիկից ճանաչելով հայ հանճարի ստեղծագործությունները՝ խանդավառված բանաստեղծը գրում է. «Եթե Հայաստանը ոչինչ անգամ չունենար մեծն Նարեկացուց բացի, այդ էլ բավական էր ընդունելու համար նրա վիթխարի ավանդը համամարդկային մշակույթի ասպարեզում: Բայց Նարեկացուց բացի Հայաստանն իր փառապանծ անցյալում այնքան է ունեցել, որ դժվար է կշռել և հաշվեկշռել նրա ավանդը համաշխարհային մշակույթում»⁹:

Կարելի է բազմաթիվ ուրիշ կարծիքներ էլ հիշել, որոնցում արժեքավորվում է հայ հոգևոր մշակույթը, բայց դա չէ կարևորը, և դրա անհրաժեշտությունը չկա: Խնդիրն այն է, թե համաշխարհային մշակույթի, մասնավորապես գրականության ասպարեզում հայերիս ներդրած ավանդը որքանով է կենսական և որքանով է մասնակցում այլ ազգերի ներկայացուցիչների հոգևոր աշխարհի ձևավորման գործընթացին: Շարքային հայ ընթերցողը կարդում, դպրոցականը և ուսանողը ուսումնասիրում են Շեքսպիրի ու Դանթեի, Գյոթեի ու Դյուգոյի, Պուշկինի ու Մարկեսի և համաշխարհային գրականության մյուս մեծերի ստեղծագործությունները, որոնք անշուշտ իրենց կարևոր դերն են կատարում նրանց աշխարհայացքի կազմավորման, ներաշխարհի ձևավորման գործում, իսկ հայ հին ու նոր գրողները արդյո՞ք նույնքան դեր ու կշիռ ունեն վերոհիշյալ

հեղինակների հայրենիքներում, արդյո՞ք նույնպիսի փառք ու հարգանք են վայելում ... Տեղին չէ՞ր արդյոք մեր մյուս հանճարի՝ մեծն Թումանյանի դժգոհությունը այն առթիվ, որ իր հեքիաթները, և ինչու՞ միայն հեքիաթները, պատշաճ գնահատականի չեն արժանացել, մինչդեռ եվրոպական գրականության մեջ էլ դրանք պետք է դիտվեին իբրև նոր գեղարվեստական արժեքներ: 1922թ. հուլիսի 22-ին Պողոս Մակինցյանին գրած նամակում Թումանյանն իրավացիորեն գանգատվում է, որ ամբողջ աշխարհը գիտի և գնահատում է Գրիմի «Անվախ դերձակը», բայց տեղյակ չէ իր գրվածքներին, մանավանդ «Քաջ Նազարին»: «Համարձակություն ունեն էսպես ասելու,- գրում է նա,- թող ամբողջ գրական աշխարհի քննությանը առաջարկվի «Քաջ Նազարը» և Գրիմի «Անվախ դերձակը», որ թարգմանված է ամեն լեզվով և գովված ու հռչակված ամեն լեզվով»¹⁰: Թումանյանի մեծ վստահության հիմքն, անկասկած, այն բանի գիտացությունն էր, որ ինքը, գեղարվեստորեն մշակելով հայկական ժողովրդական հեքիաթը, հանձին իր կերտած գրական կերպարի մարդկային այնպիսի հավերժական տիպ է հայտնաբերել, ինչպիսիք են Համլետը, Ֆաուստը, Դոն Կիխոտը, Դոն ժուանը և մյուսները:

Այն ամենը, ինչ ստեղծել և ստեղծում է մարդկային հանճարը, պատկանում է ողջ մարդկությանը և պետք է սպասավորի նրան: Այստեղ մեծ կամ փոքր ազգի ներկայացուցիչ լինելու հանգամանքը ոչ մի դեր չի խաղում. կարևորը գեղարվեստական արժեքն է և շրջանառության մեջ դնելը: Դարձյալ իրավացի էր մեր լիտվացի բարեկամ բանաստեղծը, երբ գրում էր. «Այնպիսի բանաստեղծ, ինչպիսին Նարեկացին է, պատկանում է ողջ աշխարհին, և թեև ուշացումով, բայց արդեն ժամանակն է, որ մարդկությունն իմանա նրա մասին, առնչվի նրա հանճարին, ժամանակն է, որ Նարեկացին դառնա աշխարհի մեծագույն բանաստեղծներից մեկը: Այսօր զարմանալ կարելի է, որ «Մատյան ողբերգության» պոեմը գրվել է շատ ավելի շուտ, քան մեծ Դանթեի «Աստվածային կատակերգությունը»»¹¹:

Սխալը գիտակցելը և ուղղելը երբեք էլ ուշ չէ: Կարծում ենք՝ ժամանակն է ինչ-ինչ ճշգրտումներ անել համաշխարհային գրականության, ինչու՞ չէ նաև առհասարակ մշակույթի պատմության ըմբռնման մեջ՝ հայկականը դիտելով համաշխարհայինի ծիրում և ոչ թե նրանից կտրված և լավագույն դեպքում՝ նրան զուգահեռ ընթացող մի երևույթ: Ինչ վերաբերում է մասնավորապես գրականության պատմությանը, պատկերն առավել ամբողջական կլինի, եթե տեղը դրվի շենքի պատի պակասող աղյուսը, այսինքն՝ անտիկ գրականությունից հետո ներկայացվի և արժևորվի հայ հին և միջնադարյան գրականությունը՝ որպես Անտիկ և Վերածնության գրականությունները կապող օղակ, և Վերածնության դարաշրջանի գրականության սկիզբ համարվի ոչ թե Դանթեի, այլ Նարեկացու ստեղծագործությունը: Այս վերջին մոտեցումը ամենևին չի նսեմացնում իտալական հանճարի գործի մեծությունն ու արժեքը: Ուշ միջնադարի կամ Վերածնության գրականության մեջ էլ պետք է արժանին հատուցվի քուչակյան հայրենների ու Սայաթ-Նովայի սիրերգությանը՝ որպես գրականության մեջ աշխարհիկ ոգու հաղթանակի առհավատչյա: Ինչ վերաբերում է XIX և XX դարերի հայ գրականությանը, ապա այս դեպքում էլ պետք է հաշվի առնվի հայ գրողների մասնակցությունը դարաշրջանի հիմնախնդիրների բացահայտմանն ու արծարծմանը, մշակութային արժեքների ստեղծմանը՝ միջազգային մակարդակով, որի շնորհիվ էլ պարզ կդառնա այն, թե ինչով է հայ ժողովուրդը նպաստել համաշխարհային փորձի հարստացմանը: Եվ այս ամենը պետք է արտացոլվեն «Համաշխարհային գրականության պատմության» դասընթացի դպրոցական ու բուհական ծրագրերում ինչպես մեզ մոտ՝ Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում: Ի դեպ, մեր «Գլաճոր» համալսարանի ծրագիրը տողերիս հեղինակի կողմից կազմվել է հենց այս դիտարկումների հիման վրա:

Համաշխարհային գրականության պատմության, որպես ամբողջական պրոցեսի, այսպիսի ըմբռնումը հնարավորություն կտա, որ հայկական մշակութային արժեքները գեղարվեստորեն գործեն նաև մյուս ազգերի ու ժողովուրդների շրջանում, քանզի համոզված ենք, որ Վ. Բրյուսովի՝ 1916թ. արած դիտարկումը միայն մեզ՝ հայերիս չէ, որ ուղղված է. «Հայ քնարերգության հետ ծանոթությունը պարտադիր է յուրաքանչյուր

կրթված մարդու համար, ինչպես որ պարտադիր է ծանոթությունը հին հունական ողբերգակներին, Դանթեի կատակերգությանը, Շեքսպիրի դրամաներին, Վիկտոր Զյուզույի պոեմներին»¹²:

Թող լինի այդպես ...

---

¹ Էքերման, Ջրույցներ Գյոթեի հետ, Երևան , 1975, էջ 218:

² Վ. Բելինսկի, Ընտիր երկեր, Երևան, 1948, էջ 271:

³ Նույն տեղում, էջ 269:

⁴ Ա. Ռեմբո, Բանաստեղծություններ, Երևան , 1991, էջ 145:

⁵ Ն. Մառ, Հայկական մշակույթ, Երևան , 1989, էջ 24:

⁶ Նույն տեղում, էջ 25:

⁷ «Գրքերի աշխարհ», Ե., 1991, № 275:

⁸ Էդ. Մեծեղյալիս, Իմ կրկնակի Արարատը, Երևան , 1984, էջ 6 - 7:

⁹ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁰ Հովհ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Երևան , 1999, էջ 422:

¹¹ «Գարուն», 1982, թիվ 1 - 2, էջ 14:

¹² **Поэзия Армении. Ереван, 1973, С. 13.**